

Шульжук Н. В.,

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНТАКСИСУ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ

У статті здійснено дослідження особливостей семантичної структури складного речення у діалогічному мовленні. Відзначено, що вибір семантичного варіанта тієї чи іншої синтаксичної структури учасниками мовлення зумовлюється різними стилістичними можливостями граматичної форми, її комунікативним та емоційним спрямуванням.

Ключові слова: діалогічна єдність, реченнєва модель, семантико-синтаксичні відношення, пропозиція, формально-синтаксичний аспект, комунікативний аспект, семантична структура.

In the article, there have been studied peculiarities of a complex sentence in dialogue speech. It has been ascertain that speaker's choice of semantic variant of this or that syntactic structure is conditioned by various stylist possibilities of grammatical form, its communicative and emotional colouring.

Key words: dialogue unit, sentence modul, semantic – syntactic relations, proposal, formal-syntactic aspect, communicative aspects, semantic structure.

Українське мовознавство досягло помітних успіхів у дослідженні різних структурних рівнів мови, зокрема синтаксису. Дослідження синтаксичних структур на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки спонукає науковців торкатися саме тих питань, які є найменш опрацьованими. У цьому плані не послаблюється інтерес до проблем діалогічного мовлення, яке в системі сучасного синтаксису має своєрідну семантичну структуру й комунікативну організацію.

Структура простого і складного речення української мови більшою мірою досліджувалася на матеріалі монологічного мовлення, оскільки воно найбільш повно репрезентує мовні моделі речення. У діалогічному ж мовленні часто використовуються висловлення, що не є граматичними реченнями, в них нерідко відсутні компоненти, що формують структурну схему речення. Тим часом актуальність дослідження таких одиниць не викликає сумнівів, оскільки характер інформації, умови її передачі визначають коло структур, що обслуговують діалог, специфіку їхньої формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації. Виокремлення трьох аспектів функціонального синтаксису зумовило необхідність диференційованого підходу до кожного з них.

У працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців представлені різні аспекти вивчення діалогічного мовлення [4; 5; 6; 8; 10; 11; 13].

Мета статті – дослідити особливості семантичної структури складного речення у діалогічному мовленні.

Семантико-синтаксична структура елементарних складних речень відображає відношення між двома ситуаціями. Тому складне речення з семантичного погляду поліпропозитивне, орієнтоване на вираження комплексу пропозицій, тоді як просте речення у типових виявах монопропозитивне. Семантико-синтаксичні відношення у безсполучниковому складному реченні нерідко ускладнюються різноманітними семантико-стилістичними нашаруваннями. Тому слід відзначити, що семантико-синтаксична – це та сфера, де особливо виразно виявляється взаємодія лексики і синтаксису, а “в широкому плані – граматики і стилістики” [1, с. 285].

Досліджуючи функціонування синтаксичних форм у діалогічному мовленні, не можна уникнути їх стилістичної кваліфікації, більше того, визначення функцій, семантики цих форм, як правило, передбачає проникнення в галузь стилістики. Речення однакової семантичної структури можуть мати різне формально-граматичне оформлення, а речення з різною семантичною структурою можуть мати однакову формально-синтаксичну структуру. Так, наприклад, причиново-наслідкові відношення можуть бути реалізовані в діалозі як у формі складнопідрядного, так і складносурядного та безсполучникового речень. Отже, загальна семантика, або зміст речення, включає в себе логіко-поняттєві категорії, які співвідносяться з позамовною дійсністю (з денотатом), а також семантику самої граматичної форми, в якій втілений зміст речення. “Денотативний зміст, – вважає С.Я. Єрмоленко, – можна назвати семантичним інваріантом речення, якому в конкретному мовленні відповідають семантичні варіанти речення” [5, с. 17].

Як бачимо, семантичний синтаксис найтісніше пов’язаний з проблемою функціонування мови, використання її багатих виражальних можливостей для здійснення комунікативної та експресивної функції. Якщо розрізняти в загальній семантиці діалогічної репліки-речення її позамовний зміст і власне граматичну семантику, то стилістика виявляється найтісніше пов’язаною з граматичною семантикою, із значенням форми. А синтаксичні форми утворюють відповідне “семантико-ситуативне поле із певним загальним значенням” [5, с. 20]. Ці синтаксичні форми диференціюються у сучасному українському мовленні, утворюючи семантичні варіанти. Вибір семантичного варіанта тієї чи іншої синтаксичної структури учасниками мовлення зумовлюється різними стилістичними можливостями граматичної форми, її комунікативним та емоційним спрямуванням, тоді як семантичний інваріант – узагальнений логічний зміст речення-репліки, стилістично нейтральна структура.

На означення тієї самої ситуації, для передачі того самого денотативного змісту мова використовує цілий ряд семантичних варіантів з різними граматичними формами вираження предикатів. Так, для вираження причинових відношень найчастіше в літературно-книжних стилях використовується сполучник *тому що*, проте в діалогічному мовленні аналогічні відношення передаються сполучником *бо* або безсполучниковою

конструкцією, де причинові відношення не завжди бувають виражені достатньо чітко. З цього приводу справедливо зауважує З. І. Кличникова: “Значення безсполучникової форми в кожному конкретному випадку розкривається шляхом аналізу реальної ситуації, контексту, в якому використовується дана фраза, тому що наше вухо не завжди вловлює всі найменші зміни інтонаційного малюнка” [9, с. 238]. Ось чому книжно-писемні стилі більшою мірою для передачі причинових відношень використовують форму складнопідрядного речення.

Для вираження наслідкових відношень, як правило, використовується сполучник *так що*, але в діалогічному мовленні його частотність невелика, бо тут наслідкові відношення репрезентуються частіше безсполучниковою конструкцією або сполучником *і* в результативно-наслідковому значенні. Наприклад: “*Хай на тобі власні діти штани та сорочку обірвуть – і ти зробишся шкурником*” (Г. Тютюнник); “*А потім земля полетіла вгору – й нема матері*” (Є. Гуцало).

Отже, загальна семантика синтаксичної одиниці має складну структуру, компонентом якої виступає стилістичне значення. Аналіз семантико-синтаксичної структури складного речення в діалогічному мовленні переконує, що у сфері синтаксису розкриваються широкі можливості щодо створення стилістичних та експресивно-сміслових відтінків. Семантика синтаксичних схем, моделей висловлення, наповнюючись конкретним лексичним змістом і потрапляючи в різноманітні стильові контексти, трансформуються, набуває нових стилістичних відтінків. Так, наприклад, форма складносурядного речення, вживаючись для вираження семантичних відношень причиновості, допустовості, наслідку, умови, а також одночасності, послідовності в часі дій, станів і співвідносячись із семантичними варіантами, які за синтаксичною формою становлять складнопідрядне речення, в стилістичному плані є більш навантаженою, тому вона переважає звичайно в діалогічному мовленні: “*А ти змовчуй – і все буде добре*” (Г. Тютюнник); “*Повідчиняйте вікна й двері, а то щось сирувато, – зморщився Олекса*” (В. Міняйло).

У плані стилістичного відтінювання переданого складним реченням-реплікою змісту насамперед звертає увагу додатковий компонент, який вноситься в речення сполучником, формальним засобом зв'язку, з яким і пов'язується стилістичне забарвлення книжності / розмовності. Різні форми зв'язку для частин складних речень-реплік одного типу дають змогу найповніше простежити за їх стилістичними відмінностями, встановити стилістичні опозиції.

Вище сказане дає можливість заперечити категоричну думку М. У. Каранської про те, що “синтаксис складного речення в усній формі літературної мови є ділянкою стилістичного синтаксису” [11, с. 249]. Нам видається переконливим висновок, зроблений щодо розглянутої проблеми С. Я. Єрмоленко: “...синтаксис розмовного мовлення на сьогодні не вважається вже ділянкою стилістичного синтаксису; стаючи

об'єктом самостійних досліджень, він виявляє певні закономірності в побудові простого і складного речення" [6, с. 107].

Формально-граматичні складні речення завжди є і семантично складними, але семантично складні речення нерідко відповідають формально-граматичним простим. Тому лише частина семантично поліпредикативних конструкцій відповідає формально-граматичним складним багатокомпонентним реченням. Крім того, необхідність розгортання пропозицій в окремі речення нерідко зумовлюється і структурою самої мови (наприклад, українські дієприкметники активного стану порівняно з російською мовою мають певні обмеження у своєму вживанні).

Якщо в елементарному складному реченні навколо пропозиційально-го предиката (сполучника чи його функціонального еквівалента) об'єднуються дві предикативні частини, то в складному багатокомпонентному реченні семантична структура значно складніша, здебільшого в ньому наявна ієрархія пропозиційальних предикатів, рідше пропозиційальні предикати виділяються лише на одному рівні. З урахуванням ієрархічних відношень між пропозиційальними предикатами К. Ф. Шульжук пропонує виділити три моделі складних багатокомпонентних речень: 1) з зовнішніми і внутрішніми пропозиційальними предикатами; 2) з зовнішніми пропозиційальними предикатами; 3) з внутрішніми пропозиційальними предикатами [12].

Центральною є перша модель, основну форму реалізації якої становлять трикомпонентні конструкції з одним зовнішнім і одним внутрішнім пропозиційальними предикатами, роль яких на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування можуть виконувати всі сурядні й підрядні сполучники. Наприклад: *"Якщо світ великий, а хата наша маленька, то як же великий світ прийде у маленьку хату?"* (Є. Гуцало); *"Тепер я знаю, чому вас, такого збаламученого... люди злі проклинають, а добрі душу за вас віддали б"* (В. Міняйло); *"Ти починай роботу, щоб ми тебе в ділі побачили, а я поговорю в організації"* (О. Десняк).

Другу власне-семантичну модель становлять складні багатокомпонентні речення з кількома зовнішніми пропозиційальними предикатами. Вони відповідають в основному формально-граматичній моделі з однорідною супідрядністю, де кожне підрядне безпосередньо за змістом і граматично зв'язане з головною частиною. Наприклад: *"Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?"* (О. Гончар); *"А ще тато хоче, щоб на землі були археологи, щоб вони шукали ракети"* (О. Черногуз); *"Михайло. Коли б ти знала, моя доле, яка обійма мене радість, яке огорта мене щастя!"* (М. Старицький).

Третя власне-семантична модель відповідає передусім формально-граматичним моделям з неоднорідною супідрядністю, де всі підрядні речення або прислівні, або стосуються усієї головної частини. Наприклад: *"Якщо знімати, то разом усіх нас знімайте, бо не один він винуват"* (О.

Гончар); *“Ну снідайте, як ласка ваша, бо я збираюсь”* (В. Міняйло).

Найуживанішими серед складних багатокомпонентних речень в діалогічному мовленні є власне-семантичні відношення зумовленості-наслідку, темпоральні, протиставні. Значно рідше використовуються розділові відношення. Щодо відношень власне-тотожності, то серед складних багатокомпонентних діалогічних речень вони являють собою периферійне явище.

При аналізі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної організації складного речення в діалогічному мовленні слід ураховувати зв'язок діалогічної репліки з попереднім та наступним висловленням, оскільки вона є лише частиною такого синтаксичного цілого, як діалог. Як показав аналіз мовного матеріалу, тканина діалогу досить рухлива, тут спостерігається постійний перехід однієї діалогічної побудови в іншу при зміщенні комунікативної настанови у ході мовленнєвого акту, часто висловлення перебивається співрозмовником або іншими обставинами; наявність контексту або безпосередність спілкування, спільного досвіду мовців, нарешті, наявність міміки та жесту, їх активна участь у процесі діалогічної комунікації сприяють тому, що складне діалогічне речення характеризується формальною нестачею певних ланок у репліках. А тому якщо семантичні відношення в складному елементарному реченні та в складному багатокомпонентному реченні-репліці реалізуються в межах однієї комунікативної конструкції, то семантико-синтаксичні відношення діалогічної єдності формуються сукупністю реплік-речень:

Хочу вам сказати, що була поганою невісткою.

Знаю. Далі що?

Що не любила вашого сина (Г. Тютюнник).

Оскільки речення діалогічного мовлення з погляду синтаксичної структури репрезентують передусім мовленнєві варіанти моделей, найбільшою мірою віддалені від типових реалізацій структурних схем, то семантична структура таких конструкцій теж містить багато імпліцитних компонентів, прихованих предикатних знаків, що можуть бути розгорнуті в пропозицію. Нерідко в діалогічних репліках вербалізується лише одна з частин складної синтаксичної конструкції, оскільки імпліцитність другої компенсується іншими компонентами мовленнєвого акту. Інакше кажучи, процеси утворення думки, під впливом яких формується двобічна мовна комунікація з безпосереднім контактом, призводять до “нерівномірної чіткості повідомлюваного змісту і до його нерівномірно повного вираження” [7, с. 21]. Безпосередній контакт примушує мовців брати до уваги не лише те, що співбесідник справді висловив за допомогою мовних засобів, але й те, що впливає з його поведінки.

Все це впливає на імпліцитне/експліцитне вираження змісту висловлення. Як справедливо зауважив А. П. Загнітко, “одне речення корелює з множинністю висловлень як його реалізаціями. Значення речення і зна-

чення відповідних висловлень слід розрізняти. Щодо речення висловлення набуває певних додаткових смислів, пов'язаних з інтенціями мовця, умовами мовленнєвого і немовленнєвого кортежу й іншими параметрами мовленнєвої ситуації" [7, с. 3].

Таким чином, формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний яруси у структурі речення в діалогічному мовленні, взаємодіючи між собою, створюють реальне речення-репліку. Виділені яруси перебувають у різних взаємовідношеннях і мають різний стосунок до змісту і форми речення. Обираючи відповідну конструкцію, мовець керується рядом факторів: семантичними відтінками, якими відрізняються побудови, уявленням про те, яка з синонімічних конструкцій найадекватніше репрезентує відповідні граматичні та структурно-семантичні модифікації; нарешті, вибір відбувається відповідно до комунікативно-стилістичної настанови.

Література:

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Глаголев Н. В. Лингвистическая основа экономии и избыточности в синтаксисе разговорной речи / Н. В. Глаголев // Ученые записки 1-го Моск. ин-та ин. яз. им. М. Тореза. – М., 1967. – Т. 37. – С. 56-83.
3. Грищенко А. П. Напрями досліджень з усного мовлення у сучасному мовознавстві / А. П. Грищенко // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 11-16.
4. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського літературного мовлення / П. С. Дудик. – К.: Наукова думка, 1973. – 288 с.
5. Єрмоленко С. Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 16-25.
6. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 1982. – 209 с.
7. Загнітко А. П. Прагматичний аспект речення і прагматичний рівень висловлення / А. П. Загнітко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць РДГУ. – Вип. 13. – Рівне, 2005. – С. 3-7.
8. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К.: Наукова школа, 1965. – 310 с.
9. Клычникова З. И. Причинно-следственные отношения и их выражение в языке / З. И. Клычникова // Экспериментальная фонетика и психология речи: Уч. зап. 1-го Московского гос. пед. ин-та ин. яз., 1954. – Т. 8. – С. 232-246.
10. Никольский А. А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / А. А. Никольский. – Душанбе: Изд-во Таджикск. ун-та, 1964. – 73 с.
11. Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – 308 с.
12. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокomпонентного речення / К. Ф. Шульжук // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 11-16.
13. Якубинский Л. П. О диалогической речи. Русская речь / Л. П. Якубинский // Труды фонетического института практического изучения языков: Сб. статей под ред. Л. В. Щербы. – Петроград: Изд-во фонет. ин-та практич. изучения языков, 1923. – Вип. 1. – С. 96-195.